

UOT 1(091)(045)

**MÜSƏLMAN ƏQİDƏSİNİN FORMALAŞMASINDA
DİNİ-FƏLSƏFİ CƏRƏYANLARIN ROLU****Ü.R.AGABƏYOVA**
Bakı Dövlət Universiteti
ulviya.agabeyli@mail.ru

Müsəlman aləmində meydana gəlmiş müxtəlif cərəyanlar, fırqələr, dini-fəlsəfi təlimlər bir-birindən fərqli fikirlərlə, ziddiyyətli ideyalarla görüntüyə gəlsə də, İslam dini öz qüdrəti ilə orijinallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Əsas cərəyanlardan biri olan mötəzililik haqqında əldə olunan məlumatlar deməyə əsas verir ki, islam elmə böyük önəm verir. Mötəzililik təliminin ardıcilları sonrakı islam filosoflarının dünyagörüşünün inkişafına təkan verən öndərlərdir. Məqalədə toxunulan məsələlər islamın ictimai-siyasi, fəlsəfi, mədəni, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini daha dərinədən anlamağa yardımçı olur.

Açar sözlər: İslam, din, fəlsəfə, cərəyan, iman, günah.

On dörd əsrdir ki, müxtəlif əqidə mənsublarının süzgəcindən süzülüb gələn İslam dini bu gün də dünya arenasında öz əzəmətliliyini qoruyub saxlayır. Bu dinin ecazkarlığı onun dəyişməyən qanunlarında, tələblərində özünü göstərməkdədir. İslamın əsas məna çalarlığını daha dərinədən bilmək üçün əqidə ardıcilllarının ideyalarına nəzər salmaqda lüzum duyuruq.

İslam dini bərqərar olub, rəsmi dövlət dininə çevrildikdən sonra, hakimiyyət uğrunda gedən münaqişələrin, ziddiyyətlərin nəticəsi olaraq, fikir ayrılığı ortaya çıxır ki, bu da müxtəlif əqidə cərəyanlarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İslam meydana gəldiyi Ərəbistan yarımadasının hüdudlarını keçərək, coğrafi məkanını genişləndirdikcə, yeni dini-siyasi, dini-fəlsəfi problemlərlə üz-üzə qalır.

Ən ciddi məsələlərdən biri Məhəmməd Peyğəmbərin (s.a.s.) vəfatından sonra hakimiyyət problemi idi ki, onun həlli yollarında bir-birinə zidd fırqələr, cərəyanlar meydana gəlir. Xaricilər, şiələr, mötəzililər, mürciilər, sünnilər yeni müsəlman əqidəsinin yaranmasında mühüm rola malikdirlər. Həmin cərəyan nümayəndələri arasındakı ziddiyyətli görüşlərin əsasında dinlə bağlı fikirlər, dövlətə başçılıq edəcək şəxsin hansı nəslə mənsub olub-olmaması məsələsi, Allahın zəti və atributları haqqında ideyalar, küfr və savab işlər törətmiş adamın aqibəti barədə mülahizələr dururdu. Bu problemlər islamın ilk çağlarından intibah dövrünə kimi keçdiyi məşəqqətli, mürəkkəb yolu, həmçinin islam tari-

xini, mədəniyyətini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini öyrənmək üçün əsas vasitədir.

Məşhur İsvəçrə şərqşünası Adam Mezə görə, müsəlman aləminin intibah dövrü hicri təqvimini ilə III-IV əsrləri (qəməri təqvimini ilə IX-X əsrləri) əhatə edir [1, 3].

Bu dönmədə elm, mədəniyyət, incəsənət, bədii ədəbiyyat, fəlsəfə, eyni zamanda hüquq məktəbləri (şafiilik, hənəfilik, hənəbilik, malikilik) inkişaf edir [2, 24-29]. Bugünkü İraq ərazisində yerləşən Bəsrə və Kufə şəhərləri elm mərkəzi olmaqla, həmin şəhərlərdə qrammatika məktəbləri də təşəkkül tapır.

Rus ərəbşünası, sovet ərəbşünaslıq məktəbinin yaradıcılarından biri, akademik İ.Y.Kraçkovski yazır: “Adam Mezin kitabındakı hicri təqvimlə IV yüzillik haqqında ümumi mənzərə deməyə imkan verir ki, müəllif tam hüquqlu şəkildə həmin dövrü “İslam İntibahı” adlandırmışdır” [1, 9].

Müsəlman intibahına VIII əsrdə meydana gələn dini-fəlsəfi cərəyanların, Kəlam elminin və müsəlman ilahiyatçılarının müsbət təsiri olmuşdur.

Orta əsrlər xristian mədəniyyətindən fərqli olaraq, hələ islam dininin meydana gəldiyi ilk çağlardan müsəlman dünyasında şəriət elmləri ilə yanaşı, dünyəvi elmlər (əqli elmlər) də inkişaf etməyə başlayır [2, 24].

Həmin dövrdə bir çox islam üləmaları, mütəfəkkirləri dinlə yanaşı, fəlsəfəyə, məntiq elminə həssaslıqla yanaşmış və dini fəlsəfə ilə çulğalaşdırmağa çalışmışlar.

Fransız filosofu, şərqşünas-alim, Sorbonn Universitetinin professoru Ernest Renan “Ərəb mədəniyyəti” adlanan bir mədəniyyətin olmadığını iddia edərək göstərirdi ki, islam dini elmə, fəlsəfəyə təşviq vermir, çünki qəzavü-qə-dərə inam buna mane olur [3, 30].

XIX əsr Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, panislamizmin əsasını qoyan Şeyx Cəmaləddin Əfqani E.Renana cavab olaraq deyir: “Elmə qarşı mühafizəkarlıq bütün dinlərdə olmuşdur. Katolik dinində bu, indi də mövcuddur. Lakin islam dininin yaranması ilə ərəb dünyası vəhşilikdən xilas oldu. İran və yunan fəlsəfəsini əldə etdikdən sonra ərəb elmləri misli görünməmiş şəkildə sürətlə inkişaf etdi” [3, 31].

Bu cavabı ilə Şeyx Cəmaləddin islam dininin elmə nə qədər üstünlük verdiyini sübuta yetirir.

İslam əqlə, təfəkkürə böyük önəm və dəyər vermiş, onu ön plana çəkmişdir [4, 12]. İslam dininin mənəvi əsasını Qurani-Kərim təşkil edir. Quran sözünün mənası “oxumaq” deməkdir. Qurani-Kərimdə din, fəlsəfə, hüquq məsələləri, tarix, coğrafiya, nücum, ictimai-siyasi, sosial-məişət, etik-estetik fikirlər elmi əsaslarla təsbitlənilir [5, IX-XI].

İslam dininin ilk çağlarında dövlətin idarəçiliyi Qurani-Kərim əsasında dini-hüquqi qaydada tənzimlənirdi. VII-VIII əsrlərdə fərqli əqidələr ortaya çıxır. Bu əqidələr hakimiyyət uğrunda gedən münaqişələrin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Əqidə ixtilaflarının nəticəsi olaraq təriqətlər yaranmağa başlayır.

Müsəlmanlar arasında baş verən əqidə mübahisələri islam əqidəsinin yaranmasının əsasını qoyur. Onları düşündürən əsas problem Allahın insana

aid atributlara malik olub-olmaması məsələsi, Qurani-Kərimin Allahın nitqi olub-olmaması ideyası, iman, inam, insanın Allah qarşısında məsuliyyəti, tale-alın yazısı, axirət dünyası, qəzavü-qədər haqqında fikirlərdən ibarət idi. Bu problemlər yeni əqidələrin (sifatilik, cəbərilik, qədərilik) meydana çıxmasına təkan verdi [2, 32].

İslam sxolastikası, Kəlam elmi sifatilik, cəbərilik, qədərilik cərəyanlarının əsasında formalaşmışdır (sifatilik, cəbərilik, qədərilik cərəyanları haqqında əvvəlki məqalələrdə bəhs etdiyimiz üçün, dərin izaha ehtiyac duymuruq – Ü.A.) Kəlamın əsas formaları – mötəzililik və ona müxalif olan əşəriilik inkişaf edir.

Kəlam sözünün hərfi mənası “söz” deməkdir. Mütəkəllimlərin fikrincə, kəlam mücərrəd mənada “fikir, düşüncə” anlamına gəlir [6, 1].

İmam Fəxrəddin Razi “Kəlam” ifadəsini elmi cəhətdən mənalandırmış və “Kitabül Maalimin müxtəsər” kitabında Kəlam elmini “Allahu-Təalanın zatından, sifətlərindən, cismani və mənəvi cəhətlərindən bəhs edən istilah” adlandırmışdır [6, 2].

İslamda Kəlam elminin qaynağı “Allah” ideyasıdır. Kəlam elmi Həzrəti Məhəmmədin (s.a.s.) bizə öyrətdiyi Allah fikrindən nəşət etmişdir [6, 4].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, artıq VIII əsrin ortalarında beş əsas dini-fəlsəfi cərəyan meydana çıxır ki, həmin cərəyanlar müsəlman əqidəsinin təşəkkül etməsində mühüm rola malikdir. Bu cərəyanları təmsil edənlər xaricilər, şiələr, mötəzililər, mürciilər və sünnilər idi.

Dini-fəlsəfi cərəyanlardan biri olan xariciliyin ardıcılıarı özlərini islam dinində yaranmış fırqələrin ən dindar olanları hesab edirdilər. Onların əqidəsinə, dinin şərtlərindən hər hansı birinə riayət etməmək küfr sayılırdı. Bu cərəyanın bir çox nümayəndələri dində təcavüzkar mövqedə dayanaraq, bəzi hallarda “böyük günah” işləmiş insanların özləri ilə yanaşı, uşaqlarının da öldürülməsi savab iş kimi qəbul olunurdu.

Sonralar xaricilik fırqəsinin Əzrakilər, Nəcdələr, Şəffarilər, İbazilər kimi qolları meydana gəlmiş və onlar arasındakı fikir ayrılığı müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Xaricilər fırqəsindən olan Əzrakilər deyirdilər ki, “kiçik günah” və ya “böyük günah” işlədən kəs müsəlman olsa da, olmasa da müşrik sayıldığı kimi, onun övladları və arvadı da müşrik sayılır. Xaricilərin Nəcdələr qolundan olanlar düşünürdülər ki, günah işləmiş adam yalnız ümmətin icması ilə kafir və ya müşrik elan edilə bilər. Onların cəzalandırılması adi müsəlmanın deyil, müctəhidlərin üzərinə düşür.

Şəffarilər də “böyük günah” haqqında fikirlər irəli sürmüş, göstərmişlər ki, günah işləmiş adamın müşrik və ya kafir kimi qəbul edilməsi məqbuldur. Lakin günahkarların ailələrinin, yəni övladlarının və qadınlarının günahkarlandırılaraq öldürülməsi lüzumsuzdur.

İbazilər qeyd edirdilər ki, cəhənnəm əzabına düşər olan günahkarlar kafir olsalar da, küfrləri küfrdür və onları müşrik saymaq doğru deyildir [6, 18].

Xariciləri əhli-sünnədən fərqləndirən əsas cəhət onların əqidələrinin

siyasi mahiyyət kəsb etməsidir. Onlar zalım xəlifəyə qarşı üsyankar mövqedə dayanır və dövlətin idarə olunmasında mütləq Peyğəmbər nəslindən və ya Qüreyş qəbiləsindən kiminsə seçilməsinin vacib olmadığı iddiasında dayanaraq ədalətli mövqə sərgiləyirdilər. İmamət və ya xəlifəlik şərtlərini, qayda-qanunlarını bilən hər kəs, hətta qul və ya qadın dövləti idarə etmək iqtidarındadır.

Xaricilərin çox dindar olmalarına rəğmən, onlar əhli-sünnədən ayrılmış siyasi yönümlü bir fırqə idi [6, 23].

Mötəzililər cəmiyyətin təfəkkürlü təbəqəsini təmsil edirdilər. Ona görə də Abbasi xilafəti dövründə xəlifə Əl-Məmun (813-833-cü illərdə hakimiyyətdə olub) mötəzili təlimini dövlət məzhəbi kimi qanuniləşdirməyə cəhd etmişdir. Mötəzili təlimində məntiqi əqidələr sistemli şəkildə inkişaf etmişdir [7, 62].

Əsas nümayəndələri hesab edilən Vasil ibn Əta, Əmr ibn Übeyd mötəzililik təliminin prinsiplərini işləyib hazırlamışlar. Artıq IX əsrin əvvəllərində təlimin beş “əzası” (“əl-üsul əl-xəmsə”) qəbul edilmişdir.

1) Monizm tərəfdarları olan mötəzililər “Ət-Tauhid” üsulunu qəbul edərək göstərirdilər ki, Allah təkdir. Onlar antropomorfizmi (Allahın insan şəkildə təsəvvür olunması) rədd edirdilər;

2) “Əl-Ədl” üsuluna görə Allah adildir və yaratdıqlarına zülm etməz;

3) İnsan iradə azadlığına malikdir və o, “Əl-Vəd” üsuluna görə etdiyi əməllərin müqabilində axirətdə veriləcək cəzasını və ya mükafatını alacaqdır;

4) “Əl-mənzilə beynə mənzilətəyn” üsulu – bu, insanın imanla küfr arasında orta vəziyyət tutmasıdır;

5) “Əl-Əmr bil-məruf van-nəhu ən əl-munkər” üsulu - təqdir olunanı əmr etmək və pislənildəndən çəkəndirməkdir [7, 63].

Mötəzili nümayəndələri Allahu-Təalanın insana bəxş etdiyi ən böyük nemət olan idrak qabiliyyəti kimi əqlə üstünlük verir və göstərirdilər, Allah əzəli və qədim olmaqla bərabər, həm də dünya işlərinə və insanların müqəddəratı ilə bağlı işlərə qarışmaz. Allah mövcudatı müəyyən bir nizam üzrə xəlq etmiş və insanlara əql deyilən bir rəhbər vermişdir. İnsanlar əql vasitəsilə yaxşını pisdən ayırd etdikləri üçün öz hərəkətlərində məsuldurlar [6, 29].

Mötəzililər rasionalist mövqedən çıxış etmiş, onların dini-fəlsəfi təlimi, Allah və onun sifətləri, “substansiya” və “aksidensiya”, “xeyir” və “şər” kateqoriyaları haqqında fikirləri fəlsəfi təfəkkür sahibləri arasında yayılmışdır. Ənənəvi ilahiyyatçılar isə mötəzililərin ideyalarını küfr hesab edərək, savadsız kütləni onlara qarşı qışqırdırdılar. Mötəzililərin sünnilər tərəfindən təqib olunduqlarına baxmayaraq, onların təlimi tədricən zeydilər, əşərilərin təliminə keçmişdir. Mötəzili təlimi sünni və şiə əqidələrinin təşəkkül tapmasında mühüm təsirə malikdir [7, 65].

Bu üzdən həmin təlim islamın ayrılmaz hissəsi olmuş və doqquz-onuncu yüzilliklərdə özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Mötəzililik təliminin əsas nümayəndələrindən biri olan Əbu İshaq İbrahim ibn Səyyar ibn Hani Nəzəm yunan fəlsəfəsi ilə mötəzili təlimini çulğalaşdırmağa səy göstərmişdir.

Nəticədə mötəzili ardıcılıları fəlsəfə ilə dini uzlaşdıraraq teoloji sistem yaratmağa nail olmuşlar.

Mötəzili əqidəsinə, fəlsəfə və din birlikdə İslamı yad ünsürlərdən qoruya bilər. Ona görə də bu təlim yunan fəlsəfəsinə nüfuz etmişdir. Sonralar həmin problem ilk ərəb filosofu Yaqub əl-Kindi, Şərqi peripatetizminin görkəmli nümayəndəsi, Şərqi “ikinci müəllimi” (“muallim əs-səni”) adını almış Əbu Nəsr Məhəmməd əl-Fərabi, İbn Sina tərəfindən öz həllini tapmışdır.

Fəlsəfəyə yaxınlaşaraq, mötəzililər teoloji məsələlərdən fəlsəfi məsələlərə keçid etmiş, cəvhər (substansiya), ərəz (aksidensiya) və atom kimi problemlərlə məşğul olmağa başlamışlar. Belə ki, sonrakı islam filosoflarının dünyagörüşünün inkişafına təkan verən məhz mötəzililər olmuşlar [4, 48-49].

Mötəzililər kimi, islam dininin əsas qolları olan sünni və şiə tərəfdarları da dinin beş əsasını qəbul edirdilər. Mötəzili təliminin nümayəndələri yalnız dini, siyasi, fəlsəfi fikirləri ilə deyil, eyni zamanda ərəb dilinə və ərəb dilçiliyinə maraq göstərir, dilin incəliklərini öyrənməyə çalışırdılar. Onlar xütbələrdə, disputlarda ağıl və məntiqə əsaslanaraq, yüksək natiqlik məharəti ilə ideyalarını elmi insanların şüuruna təsir göstərməyi bacarırdılar [8, 95].

Ərəb alimi professor Mustafa Əbdürrəzzaq qeyd edirdi ki, mötəzililiyi bir cərəyan kimi açıq şəkildə yayan və həmin cərəyanın birincilərindən olan Vasil ibn Əta təlimin əsas ideyalarını və üsullarını imam Əbu Haşim Abdulla bin Məhəmməd əl-Hənəfiyədən əxz etmişdir. Çünki Mustafa Əbdürrəzzaqın fikrincə, mötəzililiyin əsl baniləri İmam Əbu Haşim və Həsən bin Məhəmməd əl-Hənəfiyyə qardaşlarıdır [8, 95].

Belə ki, mötəzililik təliminin nümayəndələri ərəb dilçiliyinin və ərəb qrammatika məktəbinin yaranıb formalaşmasında böyük rol oynamışlar. Qeyd etdiyimiz kimi, xaricilik, şiəlik, sünnilik, mötəzililik, mürciilik cərəyanları birbirinə zidd mövqedən çıxış edərək fikir ayrılığına, ixtilafa, münaqişəyə səbəb olmuş və bu səbəbdən də ilahiyatçılar, din üləmaları islam dininin üsullarını (“üsul əd-din”) müəyyənləşdirməyə çalışmışlar.

Allahın zat və sifətləri, qəzavü-qədər, Quranın Allahın hökmü olub-olmaması barədə müxtəlif fikirlər və rəylər çəşqinliyə səbəb olurdu.

Məsələn, “iman” və “böyük günah” məsələlərində fikir ayrılığı ondan ibarət idi ki, xaricilər (“əl-xəvaricu”) radikal mövqedə duraraq bildirdilər ki, “iman” Allaha itaət etmək, “böyük günah” isə müsəlmanlıqdan çıxmış kafirdir.

Mürciilər (“əl-mürciə”) cərəyanı xaricilərə müxalif olaraq yaranmışdır. Bu cərəyanın meydana gəlməsində xaricilərin dünyagörüşü, Əməvilərlə Haşimilər arasında gedən münaqişə və ixtilaflar, eyni zamanda əməvi sülaləsinin iqtisadi-siyasi və sosial məsələləri təsir göstərmişdir.

Mürciilər iman və günah məsələsinə həssaslıqla yanaşırdılar. Onlar imanı insanın törədəcəyi günahlardan ayırırdılar. Və göstərirdilər ki, insanın yaxşı və ya pis əməllərinin onun imanı ilə əlaqəsi yoxdur. Günahın və ya savab əməlin imana heç bir təsiri ola bilməz. İman olsa da, olmasa da insan törədəcəyi əmələndə müstəqildir. Mürciilər, ona görə də fiqh elminə əhəmiyyət

vermirdilər [9, 202].

Xaricilərə zidd olaraq, mürciilər düşünürdülər ki, “iman” Allahın və Onun hökmü olan Quranın haqq olduğunu qəbul etməkdir. “Böyük günah”a gəldikdə isə, mürciilər onu əsas problem hesab etmir, imanını saxlamış insanın günah etməsinə baxmayaraq, onu müsəlman hesab edirdilər [7, 82].

Mötəzililər isə bu məsələdə orta mövqə tutaraq, “əl-mənzilə beyinə - 1 – mənzilətəyn” təlimini işləyib hazırladılar. Bu təlimə görə böyük günah işləmiş müsəlman möminliklə kafirlik arasında “orta vəziyyət” tutur.

Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) vəfatından sonra Əli ibn Əbu Talibin hakimiyyətə gəlməsi üçün çoxsaylı müsəlmanların mübarizəsi nəticəsində islamda yeni dini-siyasi qruplaşma meydana gəldi. Bu qruplaşma nəticəsində islam mənsublarının iki fərqli istiqamətlərə - sünnilik və şiəliyə ayrılması baş verdi.

Şiə ardıcılılarının əsas ideyası imamət haqqında əqidədən ibarətdir. Şiə əqidəsinə, imamət İlahidən gəlir və Allahın təqdiri ilə Məhəmməd peyğəmbərin (s.a.s.) varisləri olan Həzrəti Əlinin nəslinə mənsubdur [7, 88].

Dini-fəlsəfi cərəyanlardan rasionallıq mövqədə dayanan mötəzililik təliminə dönüş etmək istərdik. İradə azadlığı prinsipi qədərlikdən fərqli olaraq, mötəzililik təlimində rasionallıq şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Mötəzili nümayəndələrindən Məbəd əl-Cühani, Geylan əd-Diməşqi və digərləri insan iradəsinin azadlığı ideyasını əsaslandıraraq qeyd edirlər ki, insan yaxşı və ya pis əməllərinin sərbəst törədicisidir. Belə olmasaydı, Allahu-Təala sonda insanı əməllərinə görə mükafatlandıracağına və ya cəzalandıracağına vəd etməzdi.

Bu baxımdan, mötəzililikdə iradə azadlığı problemi həmin təlim tərifindən qəbul edilən “Əl-Ədl” prinsipi ilə sıx bağlı idi. “Ədalət” anlayışı mötəzililərin ən geniş şəkildə işlətdikləri məfhumdur. Bu xüsusiyyətinə görə mötəzililik digər təlimlərdən fərqlənirdi. Ədalət Allahın isimlərindən biri olmaqla, Onun ən adil və ən kamil əməl sahibi olmasının təəcəssümüdür [4, 69].

Mötəzililiyin “Əl-Ədl” prinsipində həmin təlimin rasionallıq mövqeyi öz ifadəsini tapmışdır. Mötəzililərin qəbul etdiyi ağıl (rasional idrak), ədalət və azad iradə kimi keyfiyyətlər bir-birindən doğur və bir-birini tamamlayır.

Mötəzili təlimi haqqında daha müfəssəl məlumat vermək üçün təqribən səkkizinci əsrin ortalarından doqquzuncu əsrin ortalarına qədər yaşamış Əl-Cahizin yaradıcılığından bəhs etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik. Ensiklopedik zəkaya malik olan Əl-Cahiz müxtəlif mövzularda çoxsaylı kitabların və risalələrin müəllifidir.

Böyük ərəb yazıçısı Əbu Həyyan ət-Tauhidi “Əl-Cahizin tərifinə dair” kitab yazmışdır. IX əsrin məşhur riyaziyyatçısı, həkim, astronom Əbül Həsən Sabit ibn Kurra Əl-Hərrani I Öməri, müqəddəs Həsən əl-Bəsrini və Əl-Cahizi islam dünyasının üç böyük mütəfəkkiri hesab etmişdir. Əslən Həbəşistandan olan Əl-Cahizin sevdiyi mövzulardan biri şəhər əhalisinin həyatı barədə olmuşdur. Əl-Cahiz əsərlərində məktəb müəllimlərinin həyatından, Banu Həşimdən (Həşimilər), Allahın atributlarından, qadınların hiyləgərliyindən, heyvan-

lardan və digər məsələlərdən bəhs etmişdir [1, 198].

Əbu Osman Əmr ibn Bəhr əl-Cahiz islam aləminə onlarla üləma bəxş edən elm və mədəniyyət ocağı olan Bəsrə şəhərində anadan olmuş, 98 il ömür sürmüşdür. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında müəllimləri Əbu Ubeydəninin, Əbu Zeydi Ənsarinin, Əbu İshak Nəzzamının böyük əməyi olmuşdur.

Üç yüzdən artıq kitabın müəllifi olan Əl-Cahiz əsərlərində fikirlərini məntiqli mühakimə yolu ilə ifadə edirdi.

Əsas əsərləri:

1. Kitəbul - hayvan (كتاب الحيوان)
2. Kitəbul - məruf (كتاب المعرفة)
3. Kitəbu nazmil - Quran (كتاب نظم القرآن)
4. Kitəbul - əxbar (كتاب الاخبار)
5. Kitəbul - imamə alə məzhəbil – şia (كتاب الامامة على مذهب الشيعة)
6. Kitəbu - mənəqib cundil - xiləfəti və fədail əl - ətrak (كتاب مناقب جند الخلافة و فضائل الاثر).

Məqalədə bu məsələlərə toxunmaqla islami dəyərləri daha müfəssəl şəkildə anlamağa səy göstərmişik. Azərbaycan tarixən islamın maddi və mənəvi dəyərlərinə sahib çıxaraq, onun daha da zənginləşməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Bu baxımdan belə bir mövzuya müraciət etməyimiz təsadüfi deyildir.

İslam dini mənsub olduğu cəmiyyətin formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynayır. Hər bir müsəlman xalqının mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsində İslam dəyərləri əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir.

Toxunduğumuz “iman” və “günah” məsələlərində hər bir cərəyanın çox zaman təqib olunduğuna baxmayaraq, azad fikir yürütmək bacarığına malik olmuşlar.

Xaricilər, şiələr, mötəzililər, mürciilər və sünnilər müsəlman əqidəsinin yaranmasında iştirakçı olmuş, müxtəlif fikirləri ilə yaddaşlarda qalmış və sonrakı nəsillər bundan nəticə çıxararaq, islamın humanist din kimi yumşaq tərəfini inkişaf etdirməyə çalışmışlar. “İman” və “günah” məsələlərində bəzilərinin təcavüzkar mövqedə dayanmasına baxmayaraq, digərləri daha humanist yanaşma sərgiləmişlər. Mötəzililər isə rasionallıq düşüncələri ilə fərqlənmiş, din və fəlsəfəni çulğalaşdıraraq, islamı yad təsirlərdən qorumağa çalışmışlar.

Bu baxımdan islam geriliyə aparacaq yol deyil, əksinə, elmə, əqlə üstünlük verən dindir.

Hesab edirik ki, məqalədə bəzi məqamlara toxunmaqla islam dinində mövcud olmuş ziddiyyətli yanaşmalar elmi-dini, fəlsəfi cəhətdən araşdırılmışdır.

Məqalədən din tarixi, din fəlsəfəsi, fəlsəfə tarixi ilə məşğul olan mü-təxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən din tarixi, din fəlsəfəsi və fəlsəfə tarixinə dair dərslər, dərslər vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. – Москва: Наука, 1966, - 458 s.
2. Məmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006, - 328 s.
3. Cəmaləddin Əfqani. 160 illiyi münasibətilə konfrans materialları və “Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası” kitabı haqqında məqalələr /çapa hazırladı: Ş.Qurbanov/. - Bakı, 2000, - 132 s.
4. Kemal Işık. Mutezilenin doğuşu ve kelamı görüşləri. – Ankara: Üniversitesi Basımevi, 1967, - 104 s.
5. Qurani-Kərim. /ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyev. - Bakı, 1992.
6. Nafiz Danişman. Kelam ilmine giriş və Mutezile Mutekellimlerinden Amr bin Bahril Cahizin kitablarından parçalar. Son Havadis matbaası. - Ankara, 1955, 1 184 s.
7. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. – Bakı: Elm, 1994, - 336 s.
8. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. – Bakı: Maarif, 1985, - 288 s.
9. İslam. Tarix, Fəlsəfə və Hüquq. Ensiklopedik lüğət. - Bakı, 2016, - 308 s.
10. الجا حظ ’ الرسائ
11. Аль-Джахиз. Книга о скупых: Китаб аль-Бухала. / пер. с арабского, предисловие и примечания Баранова Х.К./ — Москва: Наука, 1965, - 288 с.
12. Грюнебаум Г. Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – Москва: Наука, 1981, - 227 с.
13. İslam: Qısa məlumat kitabı /red.V.M.Məmmədəliyev/. - Bakı, 1985, - 162 s.

РОЛЬ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКИХ ТЕЧЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ МУСУЛЬМАНСКОЙ ВЕРЫ

У.Р.АГАБЕКОВА

РЕЗЮМЕ

Хотя появившиеся в мусульманском мире различные течения, секты, религиозно-философские учения представлены разными мнениями и противоречивыми идеями, Ислам смог сохранить свою оригинальность своей собственной духовностью. Информация, полученная о мутазилизме, как об основном течении, дает основание считать, что Ислам дает большое значение науке. Последователи учения мутазилизма являются ведущими исследователями, давших толчок развитию мировоззрения последующих исламских философов. Затронутые вопросы в статье, способствуют более глубокому пониманию социально-политических, философских, культурных, духовно-нравственных свойств ислама.

Ключевые слова: Ислам, религия, философия, течения, вера, грех.

THE ROLE OF RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL DENOMINATIONS IN THE FORMATION OF THE MUSLIM FAITH

U.R.AGHABAYOVA

SUMMARY

Although various currents, sects, religious and philosophical teachings that appeared in the Muslim world are represented by different opinions and contradictory ideas, Islam was able to maintain its originality with its own spirituality. The information received about Mutazilism, as the main trend, gives reason to believe that Islam gives great importance to science.

The issues raised in the article contribute to a deeper understanding of the socio-political, philosophical, cultural, spiritual and moral properties of Islam.

Keywords: Islam, religion, philosophy, denomination, faith, sin.